

Sporen in de stad

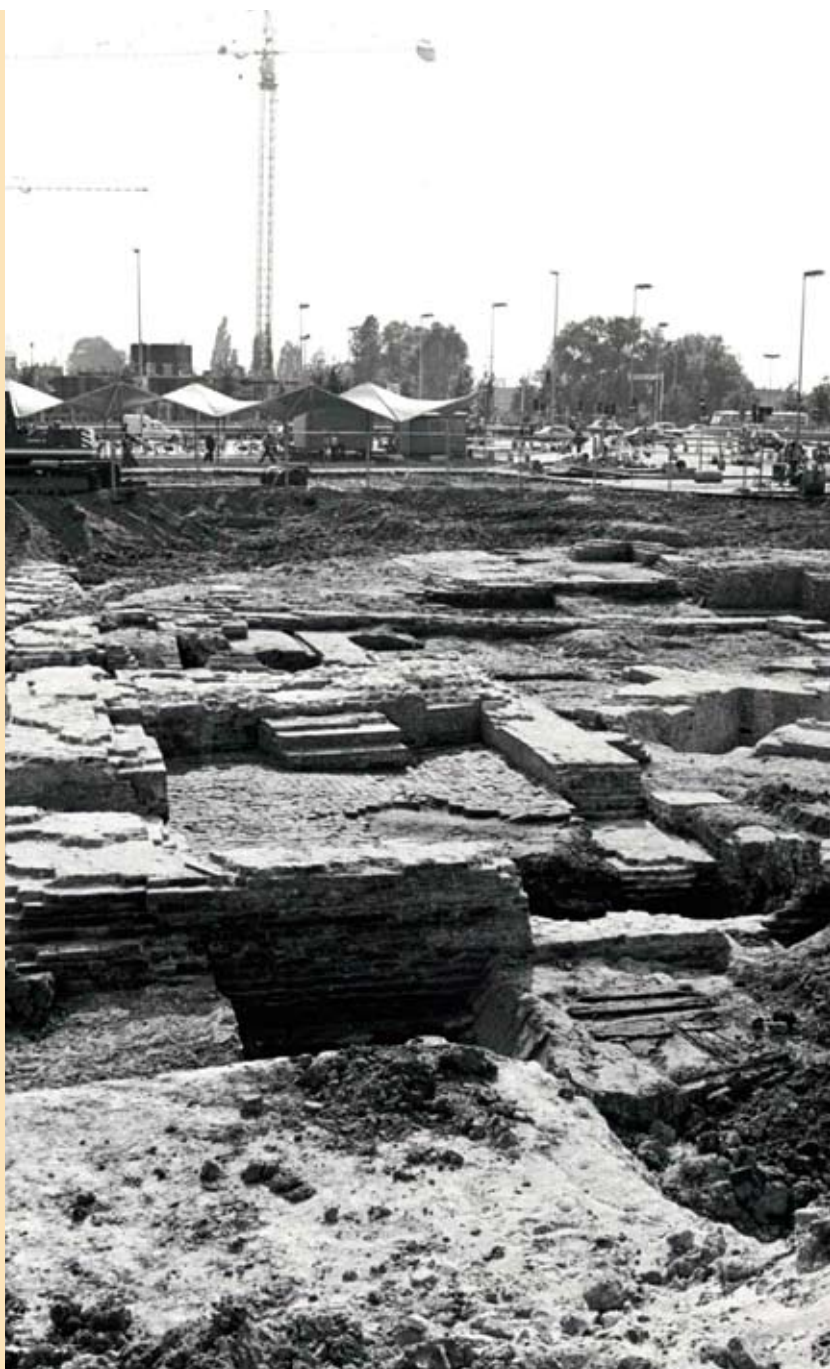

Een wandeling langs archeologische en bouwhistorische onderzoeksgebieden in de Utrechtse binnenstad

Inhoud

Opgegraven verleden	3
1 Rondom de Jacobikerkerk	
Scheepshout en kadeconstructies	6
2 Rondom de Plompetorengracht	
Boeren binnen de stadsmuren	8
3 Rondom de Janskerk	
De doden van Sint-Jan	10
4 Rondom de Pieterskerk	
Romeinen, Franken en middeleeuwers	12
5 Rondom de Paulusabdij	
Sporen van een middeleeuws klooster	14
6 Rondom de Nieuwe Kamp	
Stadsboeren en geestelijken	16
7 Rondom het Nicolaaskerkhof	
Meanderende rivieren	18
8 Rondom het regulierenklooster	
Monniken, wezen en elektrische gitaren	20
9 Rondom het Duitse Huis	
Ridders op een Romeins grafveld	22
10 Rondom het Domplein	
Het hart van de Utrechtse geschiedenis	24
Illustratieverantwoording	27
Routekaart	28
Colofon	28

^ Voorafgaand aan de bouw van Muziekcentrum Vredenburg, werden in 1975 de resten van het gelijknamige zestiende-eeuwse kasteel uitvoerig onderzocht.

Opgegraven verleden

Al sinds 1972 wordt er in Utrecht systematisch archeologisch en bouwhistorisch onderzoek verricht. En dat is geen overbodige luxe in een stad die meer dan tweeduizend jaar geschiedenis kent. Zeker als het gaat over de eerste elf, twaalf eeuwen is de archeologie van groot belang om de geschiedenis van de stad te kennen en te kunnen vertellen. Over latere eeuwen zijn er weliswaar meer historische gegevens bekend, maar ook voor die tijd blijven de archeologie en de bouwhistorie wezenlijke bronnen. Zo kan het onderzoek informatie opleveren over zaken waar geschreven bronnen over zwijgen. Informatie over het dagelijkse leven bijvoorbeeld. De bewoningsporen die uit de Utrechtse bodem tevoorschijn komen, vertellen namelijk veel over hoe de mensen in vroegere tijden woonden en leefden. Over hoe ze werkten, wat ze aten en dronken, hoe ze kookten en hoe ze zichzelf vermaakten. Met de sporen die ze achterlieten, valt ook te achterhalen hoe ze het land gebruikten en welke stedelijke ontwikkeling Utrecht heeft doorgemaakt.

< In dit achttiende-eeuwse parfumflesje, dat in 1994 tijdens onderzoek bij de Walsteeg werd gevonden, bleek het parfum nog deels aanwezig.

Nieuwe inzichten

Het onderzoek in Utrecht van de afgelopen decennia heeft een schat aan informatie opgeleverd. En dan niet alleen over de bewoningsgeschiedenis van de oude stad zelf, maar ook over de gebieden daarbuiten, zoals van de hedendaagse wijk Leidsche Rijn bijvoorbeeld. Het uitgebreide en vaak zeer gedetailleerde archeologische onderzoek dat de gemeente daar sinds 1996 uitvoert, heeft de visies en ideeën over de Romeinse periode en de vroege middeleeuwen aangescherpt en verdiept. Zo is een veel completer en complexer beeld ontstaan over hoe de Romeinen de rijksgrens inrichtten en wat de precieze functie daarvan was. Ook wordt steeds meer duidelijk dat de oude stroomrug van de Rijn, waar ook de stad Utrecht op ligt, tussen de vijfde en de negende eeuw vrij dicht bevolkt is geweest. Tijdens onderzoek in 2005 is zelfs een tot nu toe geheel onbekende, maar redelijk grote vroegmiddeleeuwse nederzetting gevonden uit omstreeks 550-750.

Maar de geschiedenis ligt niet alleen opgeslagen in de grondlagen onder de stad. Ook de vele, vaak nog

grotendeels middeleeuwse gebouwen in Utrecht dragen de sporen van een lang verleden in zich. De Utrechtse bouwhistorici hebben in de afgelopen decennia heel veel geschiedenis aan de oude muren en daken kunnen ontfutselen. Alleen al het onderzoek van het middeleeuwse kloostercomplex van de Ridders van Duitse Orde - het tegenwoordige Grand Hotel Karel V - vertelt al grotendeels de geschiedenis van het bouwen in Nederland vanaf de veertiende eeuw.

Op zoek naar het verleden

Zonder archeologisch en bouwhistorisch onderzoek zou een groot deel van de Utrechtse geschiedenis niet verteld kunnen worden. Want vrijwel elk onderzoek dat is uitgevoerd, heeft wel weer een stukje opgeleverd van die immense en complexe puzzel die de stadsgeschiedenis is. Om die puzzel af te maken, zal de gemeente Utrecht verder gaan met onderzoeken, op zoek naar het Utrechtse verleden.

< Om de geschiedenis van de stad goed te onderzoeken, is het verstandig om veel verschillende bronnen te gebruiken. Zo vertellen oude afbeeldingen veel over het verleden van de stad. Daarnaast is er ook veel archiefonderzoek en archeologisch en bouwhistorisch onderzoek nodig.

> Vlakbij de Mariaplaats werd in 1994 een prachtige veertiende-eeuwse mozaïekvloer gevonden. De vloer is vandaag de dag te bezichtigen.

> Een archeologe onderzoekt een skelet dat in 2007 werd gevonden tijdens het onderzoek naar het middeleeuwse kartuizerklooster bij de Marnixlaan.

✓ In 2005 speelde één van de Romeinse schepen die in Leidsche Rijn zijn gevonden de hoofdrol in het aan archeologie gewijde Britse tv-programma Time Team.

Dwars door Utrecht

Met deze wandeling worden tien gebieden in de binnenstad aangedaan waar archeologisch en bouwhistorisch onderzoek heeft plaatsgevonden dat veel vertelt over het verleden van Utrecht. Die gebieden liggen verspreid over de gehele binnenstad en geven daardoor een zo breed mogelijk beeld van de geschiedenis die zich in de stad heeft afgespeeld. Het gaat hierbij echter om een selectie, want er valt nog veel meer te vertellen over wat het onderzoek in de gemeente Utrecht heeft opgeleverd. Voor wie daar meer over wil weten, geeft de gemeente regelmatig publieksgerichte boeken en brochures uit.

Voor meer informatie over archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Utrecht kunt u terecht op de website van de gemeente (www.utrecht.nl/cultuurhistorie).

1 Rondom de Jacobikerk

Scheepshout en kadeconstructies

Utrecht heeft haar ontstaan te danken aan de rivieren. Niet alleen vormde het zand dat het water had achtergelaten een kleine verhoging in het verder lege en natte land, zodat het daar goed geschikt was voor bewoning, maar tot aan het begin van de twintigste eeuw waren de rivieren ook de belangrijkste vervoerswegen. Al ten tijde van de Romeinen voeren er over de Rijn zwaar beladen schepen naar en langs Utrecht om de manschappen in de verschillende forten van proviand en bouwmaterialen te voorzien. Ook in de middeleeuwen laveerden de schippers met veel precisie hun lange schuiten door de rivierbochten van de Rijn en de Vecht, twee rivieren die van Utrecht een belangrijke handelsplaats zouden maken.

Van dat Utrechtse scheepvaartverleden hebben de archeologen al heel wat sporen teruggevonden, namelijk in de vorm van scheepswrakken en kadeconstructies. Kortgeleden zijn er in Leidsche Rijn meerdere Romeinse schepen aangetroffen. Maar al in de jaren dertig van de twintigste eeuw werd er in Zuilen het beroemde laat-tiende-eeuwse Utrechtse schip gevonden, dat vandaag de dag nog steeds in het Centraal Museum te bezichtigen is. In 1974 kwamen er tijdens archeologisch onderzoek bij de Waterstraat twee andere middeleeuwse schepen uit de modder tevoorschijn. Eén daarvan had met zijn ronde vorm veel weg van het in Zuilen gevonden schip, het andere was een lange platte schuit en paste meer in de scheepsbouwtraditie van de Romeinen. Beide schepen zijn rond het jaar 1000 gebouwd.

Een verdwenen haven

De gevonden schepen lagen in een zone waar zeven jaar later een middeleeuwse haven werd ontdekt. De Utrechtse archeologen waren door deze vondst met stomheid geslagen: tot dan toe was slechts bekend dat er een vroegmiddeleeuwse haven had gelegen bij de handelswijk Stathe, die lag tussen het huidige stadhuis en de Bakkerstraat. Nu was dus duidelijk dat de middeleeuwers ook hun handen uit de mouwen hadden gestoken om 800 meter naar het noorden een andere haven aan te leggen. Deze vondst kon echter gemakkelijk in verband worden gebracht met de problemen waarmee de handelaren van Stathe in de tiende eeuw te maken hadden gekregen. Door verzanding was de rivier de Rijn stoomafwaarts steeds moeilijker te bevaren. Om de scheepvaart mogelijk te houden, werd er rond het jaar 1000 een kanaal gegraven van de Rijn naar de meer naar het noorden gelegen Vecht. En juist op de plek waar dat nieuwe kanaal - wat tegenwoordig het noordelijk deel is van de Oudegracht - in de Vecht uitmondde, werd dus rond die eerste millenniumwisseling een haven gebouwd. Maar liefst 140 meter kade werd er tijdens het onderzoek in 1981 blootgelegd. De kadeconstructies bleken te zijn gemaakt door de individuele eigenaren van de percelen langs de Waterstraat en waren daardoor allemaal verschillend. Alles wat bruikbaar was, hadden ze in de kades verwerkt, zoals eikenhouten palen, elzenhout, zware planken en zelfs delen van gesloopte schepen. En daarmee vielen ook de scheepsvondsten van zeven

^ Eén van de archeologische vondsten die naar de verdwenen haven verwees, was een bootshaak.

< In 1974 werden er bij de Waterstraat, vlakbij de Jacobikerk, twee middeleeuwse schepen gevonden.

✓ Eén van de twee schepen was een 22 meter lange platbodem. Het schip was gebouwd omstreeks het jaar 1000 maar niet lang daarna deels gedemonteerd en afgezonken om de achterliggende havenkade te beschermen.

> De Waterstraat aan het begin van de twintigste eeuw.

jaar eerder op hun plaats. Zo bleek een bijna 22 meter lange platte schuit door de middeleeuwen deels te zijn gedemonteerd en afgezonken om de achterliggende kade te beschermen tegen de schurende werking van het rivierwater. Ook die kade zelf was met scheepshout verstevigd en wel met enkele gedecoreerde planken van een vikingschip.

En vergeten huizen

Het vele werk ten spijt zou de haven bij de Waterstraat maar enkele decennia bestaan. Dat kwam door een verschijnsel waar niemand rekening mee had gehouden: het havengebied lag in een - deels kunstmatige - binnen-

bocht. Daardoor begon de haven al snel te verzanden. De bewoners hebben nog uit alle macht geprobeerd om daaraan het hoofd te bieden door in dieper water een nieuwe kade te bouwen, maar het bleek tevergeefs. De haven bij de Waterstraat werd vanaf het jaar 1050 slechts een spoor uit het Utrechtse verleden.

Over de huizen waar de handelaren gewoond hebben, is niet veel bekend. Ze waren, zoals in die tijd gebruikelijk was, gemaakt van hout en hadden zware palen als draagconstructie voor het dak. Resten van dergelijke huizen zijn gevonden bij de opgraving op het terrein van het politiebureau op het Paardenveld. Ook is er in 1985 een vergelijkbaar elfde-eeuws huis gevonden bij de Lange Lauwerstraat. Hoe de bewoners na het teloorgaan van de haven in hun levensonderhoud voorzagen, is onbekend. Maar bewoning bleef er wel en toen Utrecht in 1122 stadsrecht kreeg, vielen de huizen rondom de Waterstraat nog net binnen de toen aangelegde stadsverdediging. Ook deze voor Utrecht belangrijke periode heeft zijn sporen nagelaten, want tijdens de opgraving uit 1981 werd er een vierkant tufstenen gebouw aangetroffen, dat hoogstwaarschijnlijk een twaalfde-eeuwse verdedigingstoren is geweest. Veilig achter de Utrechtse muren kregen de bewoners rondom de Waterstraat alweer snel een haven terug, toen vanaf de twaalfde en dertiende eeuw de werven en kelders aan de Oudegracht werden gebouwd. En al wisten ze het zelf niet: het scheepvaart- en handelsverleden van de noordelijke binnenstad zou toen pas echt beginnen.

2 Rondom de Plompetorengracht

Boeren binnen de stadsmuren

^ Wie in de late middeleeuwen door de hier afgebeelde Wittevrouwenpoort de stad binnenkwam, passeerde eerst een gedeelte van de stad dat nog een landelijk karakter had.

✓ Uit het onderzoek op het binnenterrein van de letterenbibliotheek, dat in 2007 plaatsvond, werd duidelijk dat dit gebied al in de Romeinse tijd als boerenland werd gebuikt.

in het noordoostelijke deel van de stad. Ofwel in het gebied rondom de Plompetorengracht en de Wittevrouwenstraat. Dat maakte de onderzoekers nieuwsgierig. Zou ook daar het agrarische karakter hebben overheerst, of waren hier misschien juist havenactiviteiten ontplooid, zoals rond de meer naar het westen gelegen Waterstraat? Gelukkig voor de archeologen kon het gebied in de afgelopen jaren op drie plaatsen worden onderzocht. En de resultaten daarvan geven inderdaad inzicht over de stedelijke ontwikkeling aldaar.

De verstilde stad

Uit het eerste onderzoek, dat in 2002 bij het Wolvenplein werd uitgevoerd, bleek dat daar eeuwenlang het landelijke karakter heeft overheerst. In de twaalfde eeuw waren er wat greppels gegraven en uit de veertiende eeuw kwamen wat kuilen en waterputten tevoorschijn, maar veel meer was er niet. Een eeuw later werd het terrein wat opgehoogd, een activiteit die zou kunnen samenhangen met de start van de bebouwing langs de laat-veertiende-eeuwse Plompetorengracht. Toch bleef ook toen het achterliggende gebied tegen de stadswal onbebouwd. Pas in de negentiende eeuw werd er een huis met een stal gebouwd, dat aan het begin van de twintigste eeuw plaats moest maken voor een schoolgebouw. Toen was echter, mede door de bouw van de gevangenis in 1853, de landelijkheid van het Wolvenplein en omgeving al voorgoed verdwenen.

Door de ruim tweehonderd archeologische opgravingen die er sinds 1972, toen in Utrecht voor het eerst een gemeentelijk archeoloog werd aangesteld, zijn uitgevoerd, is er veel over het leven in de stad bekend geworden. Over de drukte rondom de Oudegracht maar ook over het verstilde, veel meer agrarische leven aan de rand. Maar nog lang niet alles is onderzocht. Zo was er tot voor kort nog nooit archeologisch onderzoek gedaan

^ Tijdens onderzoek bij de Wittevrouwenstraat werden fragmenten gevonden van een octagonaal pijpglas dat rijk is gedecoreerd met blauwe dierkoppen en stamt uit de eerste helft van de zestiende eeuw.

< De Plompetorengracht, hier op een foto uit omstreeks 1870, is in 1393 gegraven. Door de aanleg van de gracht zal het gebied er omheen een meer stedelijk karakter hebben gekregen.

Van goede komaf

In 2004 konden de archeologen aan de slag ter plaatse van Wittevrouwenstraat 8-10. Hier bleek het bodemarchief veel rijkelijker gevuld. Vreemd is dat niet, want het perceel lag aan de oostelijke invalsweg die via de Wittevrouwenpoort, Wittevrouwenstraat en Voorstraat eindigde op de Neude. Vrijwel direct na de aanleg van de Utrechtse stadsomwalling in 1122 werd het terrein al bewoond. En gezien de vele sporen uit latere tijd zou dat in alle daaropvolgende eeuwen zo blijven. Naast funderingen van enkele middeleeuwse gebouwen zijn er opmerkelijk veel beer- en waterputten aangetroffen. Uit sommige beerputten zijn bijzondere vondsten geborgen, zoals nog gave aardewerken kookpotten en pannen en mooi beschilderd Werra-aardewerk uit het begin van de zeventiende eeuw. Opvallend zijn enkele glasfragmenten van een octagonaal pijpglas, dat rijk is gedecoreerd met blauwe dierkoppen en stamt uit de eerste helft van de zestiende eeuw. Deze vondsten duiden erop dat de toenmalige bewoners van goede komaf moeten zijn geweest. Uit historische bronnen is dan ook bekend dat in de zeventiende eeuw op nummer 10 een burgemeester woonde.

Romeinse boeren

Uit onderzoek dat in 2007 op het binnenterrein van de letterenbibliotheek is uitgevoerd, bleek dat dit land al ten tijde van de Romeinen in gebruik was als weidegrond. Op

zich een opmerkelijk feit, want hoewel het gebied hemelsbreed slechts een paar honderd meter van het Romeinse kampdorp bij het huidige Pieterskerkhof verwijderd was, lag het wel ten noorden van de Rijn. Lag dit boerenland misschien niet ver van de doorwaadbare plaats of de brug over de rivier waar het Romeinse Utrecht (Traiectum) zijn naam aan ontleende? De samenstelling van het daar gevonden Romeinse aardewerk en het ontbreken van het handgeformde inheemse aardewerk, wijst er in ieder geval op dat het in gebruik was bij de geromaniseerde bevolking die in en om het castellum leefde.

Nadat de Romeinen aan het eind van de derde eeuw het castellum verlieten, raakte het land weer in onbruik. De vondst van een twaalfde-eeuwse hooimijt geeft aan dat de boeren pas weer terugkeerden rond de tijd dat het gebied binnen de Utrechtse stadsgrenzen viel. Aanvankelijk zullen er vooral houten huizen hebben gestaan, maar in de loop van de late middeleeuwen werden de huizen steeds vaker van (bak)steen gebouwd. Bovendien maakte het agrarisch karakter steeds meer plaats voor stadse woonhuizen van een zekere allure. Illustratief hiervoor is het aangetroffen fragment van een bronzen watervat (lavabo). De stenen huizen werden steeds verder uitgebreid waarbij met name in de late veertiende en vroege vijftiende eeuw een verhoogde bouwactiviteit is vastgesteld. En zo veranderde het ooit Romeinse boerenland langzaam in een echte stad.

3 Rondom de Janskerk

De doden van Sint-Jan

De omstreeks 1050 gebouwde Janskerk is één van de vijf kapittelkerken die Utrecht rijk was. Aan elk van deze kerken was een college van kanunniken verbonden - het 'kapittel' - dat zich voornamelijk bezighield met de eredienst. De kanunniken, veelal afkomstig uit de hoogste kringen, konden lezen en schrijven en dienden net als kloosterlingen de gelofte van kuisheid af te leggen. Dat gold niet voor de gelofte van armoede en daardoor konden de zij zich een mooi eigen huis permitteren op het kapittelterrein, dat door slootjes, hekken of muren afgeschermd lag van de rest van de stad.

Het waren gebieden waar de stedelijke wetgeving niet gold en de kapittelterreinen werden dan ook niet voor niets immuniteiten genoemd; geestelijke vrijstaatjes in de luwte van de bedrijvige stad. Met de Janskerk was iets bijzonders aan de hand, want het was de enige van de vijf kapittelkerken die ten noorden van de rivier de Rijn werd gebouwd, die in de elfde eeuw nog ter hoogte van de huidige Minrebroederstraat stroomde. En al was de Domkerk niet ver weg, de rivier vormde wel een obstakel voor de geestelijken van Sint-Jan. Aan te nemen is dat er een brug over de rivier lag, zodat de heren van de kerk met droge voeten naar de kathedraal konden gaan. Maar waar die brug gelegen heeft, is onbekend.

Tussen het stadslawaai

Rondom de Janskerk zijn tijdens verschillende archeologische onderzoeken veel sporen uit het verleden aangetroffen. Sporen van het leven dat zich daar afspeelde maar ook van de dood. Zo werden er in 1999 en 2000 maar liefst 75 graven en zeven knekelkuilen gevonden. De doden bleken daar begraven te zijn gedurende de gehele periode dat de katholieke immuniteit bestond, dus vanaf de stichting van de kerk tot aan de reformatie in 1580. Ooit begraven in de rust en stilte van het kerkterrein werden de overledenen door de onderzoekers aangetroffen op slechts 60 centimeter diepte te midden van het alledaagse stadslawaai. De elfde- en twaalfde-eeuwse graven waren het meest opvallend. Ze bestonden uit van blokken tufsteen gemaakte sarcofagen. Gezien de vondst van spijkers en enkele houtfragmenten lijkt het erop dat de doden in een houten lijkst in de sarcofaag werden bijgezet. Van de zes aangetroffen sarcofagen moesten er uiteindelijk vijf geruimd worden, die vervolgens verder konden worden onderzocht. Dat gold ook voor 58 latere graven, waarin de doden wel in een houten doodskist waren begraven maar niet in een natuurstenen sarcofaag. Het bleek om mannen, vrouwen

en kinderen te gaan. Vooral het aantal kindergraven bleek daarbij hoog. Maar liefst 25 van de 63 doden waren niet ouder dan achttien jaar geworden. Bijna de helft van deze jongeren had zelfs al voor het bereiken van het zesde levensjaar alweer afscheid van de wereld moeten nemen. De meeste daarvan, ongeveer tweederde, zelfs al toen ze twee tot drie jaar oud waren. De gemiddelde levensverwachting bij geboorte van de mensen die rond de Janskerk begraven lagen, kwam uit rond de 25 jaar. Dat lijkt misschien een schrikbarend laag getal, maar tot niet zo lang geleden was dat een normaal gegeven. Nog in 1870 was in Nederland de levensverwachting gemiddeld 29 jaar. Pas na 1900 veranderde dat. Die gemiddelde levensverwachting van 25 wordt overigens nog schrijnender als wordt bedacht dat het waarschijnlijk niet de armste mensen waren die hun laatste rustplaats bij de Janskerk vonden.

Mysterie rond een kerk

De meeste graven lagen op een plek waar dat ook te verwachten was, namelijk binnen de grenzen van de tegen de kerk aangebouwde kloostergang of pandhof. Alleen was er bij de Janskerk iets merkwaardigs mee aan de hand. De pandhof was daar namelijk nooit gebouwd, want tegen de gewoonte in was deze in de twaalfde eeuw aan de noordzijde van de kerk verzezen. Dat de bouwers daar toe over moesten gaan, kan wel eens te maken hebben met het feit dat de Janskerk erg dicht op de toenmalige rivieroever

> Het immunitetsgebied van het kapittel van Sint-Jan werd in 1604 in opdracht van de kapittelheren opgemeten en getekend. Overigens lijkt het alsof de kerk vrijwel in het midden van de immuniteit stond, maar dat was oorspronkelijk niet het geval.

< Tijdens de opgraving in 2000 werden er tientallen graven gevonden op het Janskerkhof.

✓ In een van de graven werd een klein gelijkbenig kruisje gevonden, dat als sieraad was gedragen.

> Het kerkenkruis:

1 Domkerk, 2 Pieterskerk (1048), 3 Janskerk (1050),
4 Paulusabdij (1050), 5 Mariakerk (1086).

stond. Een zuidelijke pandhof kon daardoor niet meer goed op het zand worden gefundeerd, omdat dat vast en zeker tot verzakkingen had geleid.

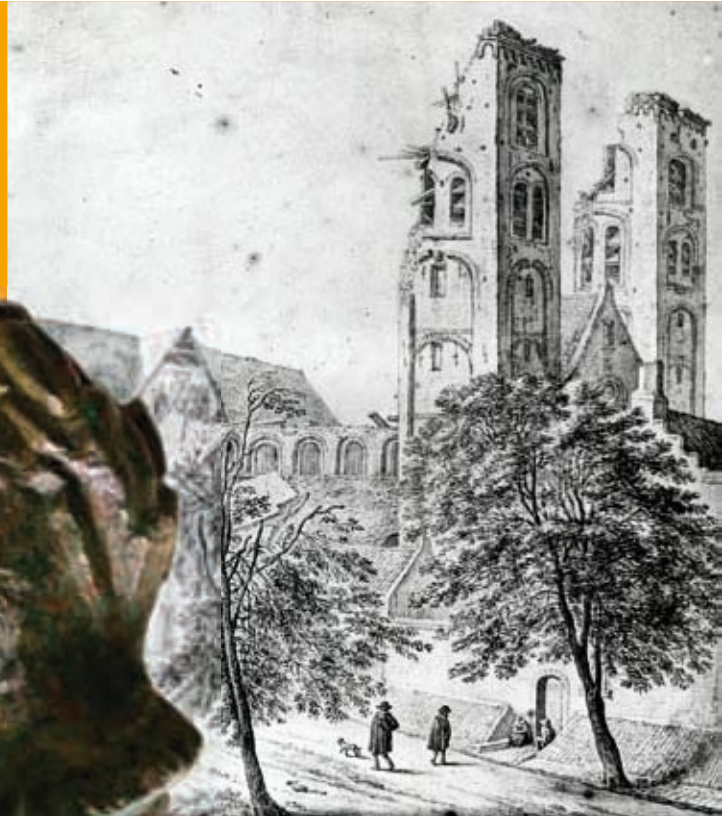
Maar waarom was de kerk zo ver naar het zuiden geplaatst? Het kapittelterrein was toch groot genoeg om de kerk iets meer naar het noorden op het midden van de zandrug te bouwen? Dan was er ruimte genoeg geweest voor een pandhof. Had de bouwmeester zich misschien vergist, of speelden andere redenen een rol? Het is een van de mysteries die nog rond de Janskerk hangen. Het zou kunnen dat de kerk op die plek werd opgetrokken om de vorm van een kerkenkruis rondom de Dom zo goed mogelijk te verkrijgen. Dat kruis van kerken zou in het midden van de elfde eeuw zijn gebouwd rondom het hart en de ingewanden van de Duitse keizer Koenraad II die in de Dom waren begraven. Naast de Janskerk bestond dat kruis uit de Pieterskerk in het oosten, de Paulusabdij in het zuiden en de Mariakerk in het westen. Onzeker is echter of Koenraad's zoon en de nieuwe keizer Hendrik III samen met de toenmalige bisschop Bernold inderdaad zo'n symbolisch werk tot stand hebben gebracht. Het zou in ieder geval verklaren waarom de Janskerk zo dicht op de noordoever is gebouwd. En misschien ligt daar ook wel de reden dat de kerk aan de noordzijde van de Rijn is verzezen. Maar alleen de vroegste doden van Sint-Jan hadden ons de waarheid kunnen vertellen.

< Om verzakking te voorkomen, kreeg de toren van de Janskerk in de veertiende eeuw een grote bakstenen steunbeer. De toren is in 1681 gesloopt.

4 Rondom de Pieterskerk

Romeinen, Franken en middeleeuwen

> Het gebied rond de Pieterskerk was in de Romeinse tijd onderdeel van het kampdorp. In 2006 werd daar deze bronzen buste gevonden.

De archeologische sporen rondom de Pieterskerk doorsnijden de gehele Utrechtse geschiedenis. En dat is eigenlijk niet zo vreemd voor een plek die nog geen honderd meter verwijderd ligt van waar ooit de oostelijke poort te vinden was van het Romeinse legerkamp (castellum), dat omstreeks het jaar 47 na Chr. op het huidige Domplein werd gebouwd. Veelvuldig zullen de mannen van het 500 soldaten tellende cohort het land ter hoogte van het huidige Pieterskerkhof hebben aangedaan, en zeker niet alleen ter inspectie van de grensrivier, die slechts zo'n twintig meter ten noorden daarvan stroomde. Er was ten oosten van het castellum namelijk van alles voor hen te beleven, want uit verschillende archeologische onderzoeken is gebleken dat daar een deel lag van het kampdorp, de zogeheten vicus. En daar woonden niet alleen de vrouwen en kinderen van de Romeinse soldaten, maar stonden ook de kroegbazen, handelaren en ambachtslieden maar al te graag klaar om de soldij van de militairen om te zetten in te leveren diensten en producten. Helaas is het door de vaak kleine oppervlaktes van de archeologische opgravingen tot nu toe niet mogelijk geweest om huisplattegronden van de vicus te reconstrueren. Laat staan dat er een goed beeld is te geven van hoe het kampdorp was opgezet. Wel is duidelijk geworden dat dit deel van de vicus omstreeks het jaar 50 in gebruik is genomen, dus vrijwel direct na aankomst van de Romeinen, waarna het aan het eind van de derde eeuw werd verlaten. En dat er nauwe contacten waren met de soldaten uit het kamp blijkt wel uit al het mooie, veelal uit Frankrijk geïmporteerde gedraaide

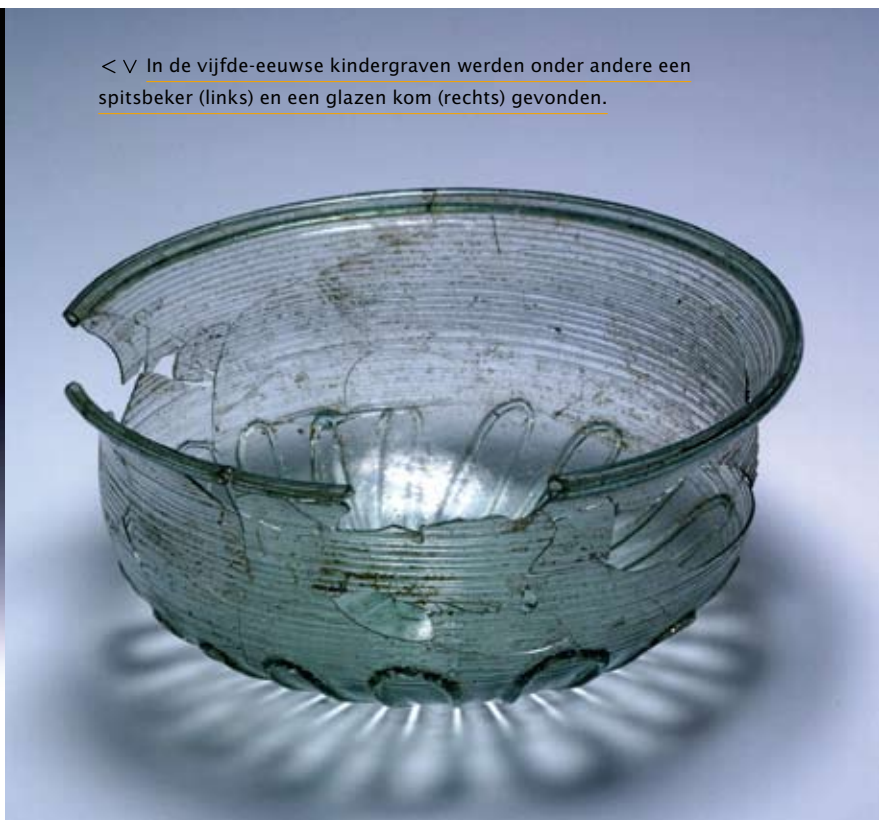
^ Tijdens onderzoek in 2006 werden er ovens gevonden waarin het brons voor de kerkklokken was gesmolten. De torens raakten tijdens de storm in 1674 beschadigd en werden kort daarop gesloopt.

aardewerk en het vrijwel ontbreken van het inheemse handgevormde aardewerk.

Uit recent onderzoek is duidelijk geworden dat de boerderij- of huiserven van de vicus loodrecht op de Rijn waren georiënteerd. Tijdens het onderzoek zijn echter alleen de vrijwel onbebouwde delen van de erven aangetroffen. De huizen zelf stonden waarschijnlijk wat verder van de rivier vandaan, dus meer naar het zuiden. Dat verklaart dus waarom er geen huisplattegronden zijn gevonden. Overigens was er ten tijde van de Romeinen niet alleen rondom het Pieterskerkhof burgerlijke bewoning, ook ten westen van het Romeinse castellum heeft een deel van de vicus gelegen en wel ter hoogte van de huidige Lijnmarkt en Boterstraat.

Twee kindergraven

Over wat er met het Utrechtse castellum en de vicus gebeurde nadat de Romeinen vanaf het laatste kwart van de derde eeuw nog slechts af en toe in de grenszone aanwezig waren, is niet veel bekend. Een klein

< V In de vijfde-eeuwse kindergraven werden onder andere een spitsbeker (links) en een glazen kom (rechts) gevonden.

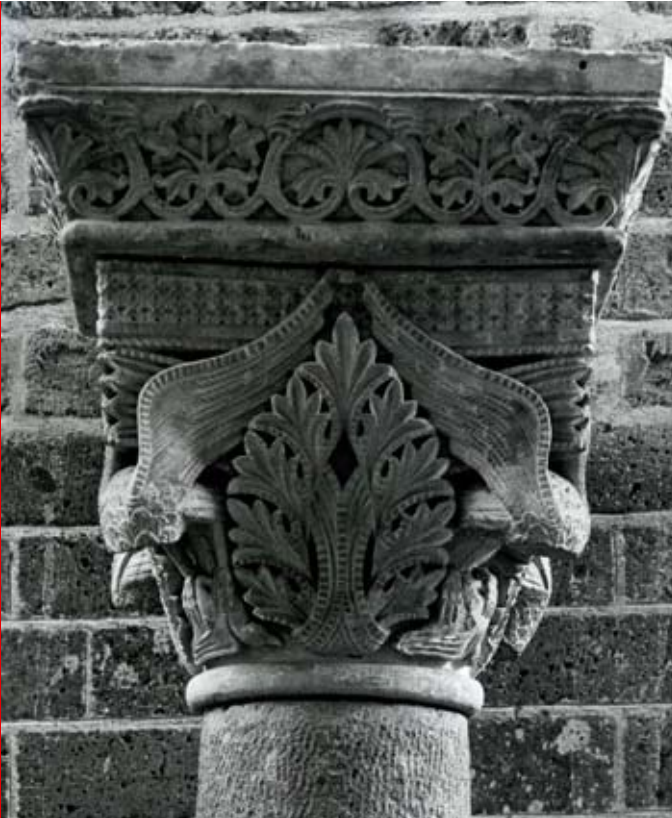
aantal archeologische vondsten lijkt erop te wijzen dat, hoewel het aantal mensen sterk afnam, er in Utrecht wel bewoning bleef. De belangrijkste daarvan werd in 1982 gedaan op het Pieterskerkhof toen er drie graven werden aangetroffen die gedateerd konden worden in de eerste helft van de vijfde eeuw. Dus kort nadat de Romeinen het castellum langs de Rijn definitief verlieten. In twee gevallen bleek het om kinderen te gaan die bijzondere grafgiftten hadden meegekregen, waaronder glazen kommetjes, kammen, werpbijlen en ijzeren messen. Daarmee behoren ze tot de negen rijkste kindergraven die in Europa uit deze periode zijn gevonden. De kinderen waren ongeveer tien en elf jaar oud toen ze overleden en zijn volgens een C14-datering tussen het jaar 410 en 443 begraven. Dat de graven slechts enkele honderden meters van het Domplein lagen verwijderd, maakt het aannemelijk dat zij in het voormalige castellum woonachtig zijn geweest. Hoorden zij bij een (Frankische?) elitegroep die gebruik had gemaakt van het machtsvacuüm dat de Romeinen achterlieten?

Sporen van brons

Los van deze graven, zijn er geen vroegmiddeleeuwse bewoningssporen meer gevonden rondom de Pieterskerk. Het lijkt erop dat het gebied pas weer in het midden van de elfde eeuw in gebruik is genomen toen daar de Pieterskerk werd gebouwd. Bij deze Romaanse kruisbasiliek hoorde een immuniteitsterrein dat werd om-

sloten door de toenmalige rivier de Rijn in het noorden en een aantal sloten ter plaatse van Achter Sint-Pieter en de Kromme Nieuwegracht. Net als bij de Janskerk verzezen op dit immuniteitsterrein claustrale huizen waar de kanunniken van het kapittel woonden.

Tijdens een opgraving in 2006 kwamen er op het Pieterskerkhof twee bijzondere smeltovens tevoorschijn die overduidelijk verwezen naar het geestelijk verleden van dit terrein. Gezien de materiaalresten rondom de dertiende-eeuwse ovens was er namelijk brons gesmolten. En dat vlak naast de kerk. Waar kon dit anders voor gebruikt zijn dan voor het smelten van het brons voor de klokken die in de twee Romaanse torens hebben gehangen? Vóór de vijftiende eeuw was het namelijk gebruikelijk kerkklokken ter plaatse te gieten, zodat een risicovol en zwaar transport kon worden vermeden. Later zou dit vanwege brandgevaar worden verboden. Toen de torens in 1674 door een grote wervelstorm werden beschadigd, waren de dertiende-eeuwse klokken echter allang vervangen door nieuwe exemplaren. De torens van de Pieterskerk werden kort na de storm gesloopt.

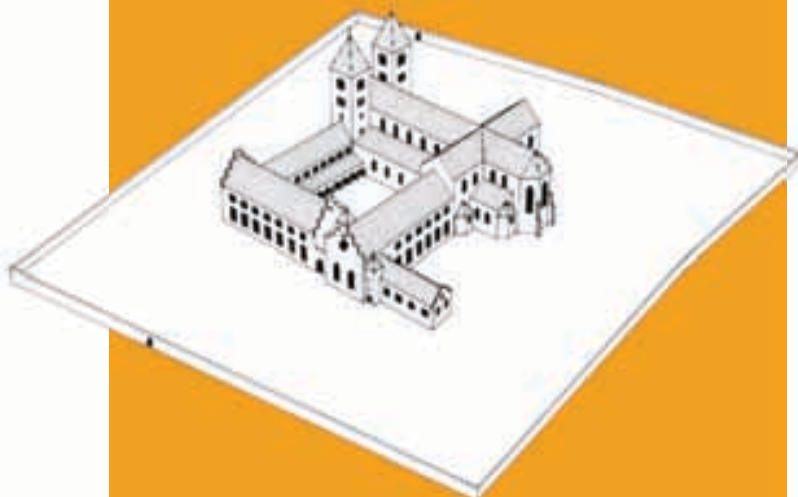
^ Eén van de prachtige kapitelen van de Paulusabdij (circa 1150).

5 Rondom de Paulusabdij

Sporen van een middeleeuws klooster

✓ Een impressie van bouwhistoricus Hein Hundertmark van hoe de Paulusabdij er na de herbouw na de grote stadsbrand van 1253 uitgezien kan hebben. De elfde-eeuwse tufstenen kerk werd gerestaureerd, maar de kloostergebouwen werden geheel nieuw opgetrokken uit baksteen. Niet duidelijk is wat er voor bijgebouwen rondom de abdij stonden.

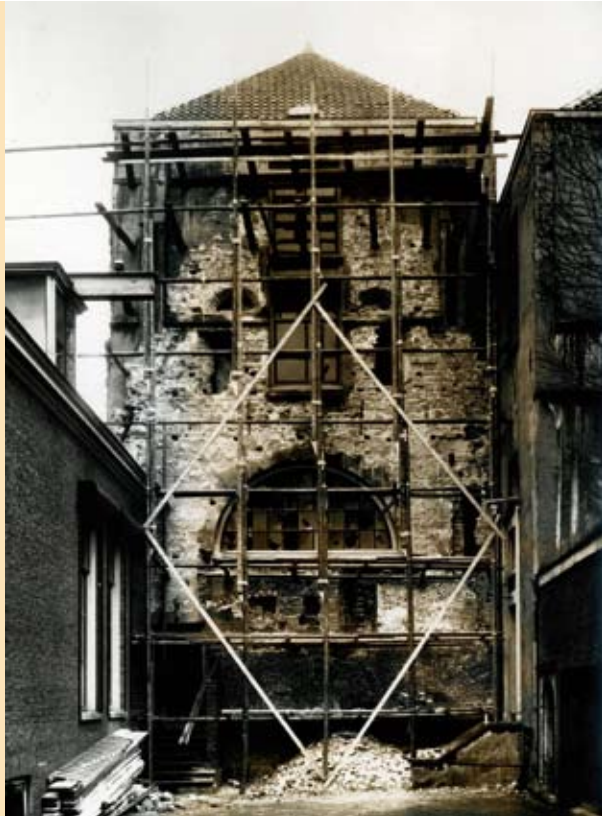

In de elfde eeuw moet het voor metselaars, steenhouwers en timmerlieden niet moeilijk zijn geweest om in Utrecht werk te vinden. In die eeuw zijn er namelijk heel wat grootse bouwprojecten verwezenlijkt. Zo werd in 1023 de nieuwe Romaanse Domkerk ingewijd in het bijzijn van bisschop Adelbold en de Duitse keizer Koenraad II. Werklieden waren er ook nodig toen kort daarop door deze keizer het paleis Lofen werd gebouwd, dat net iets ten noordwesten van de Dom kwam te staan. Toen de keizer daar in 1039 met zijn gevolg verbleef, werd hij onwel en overleed korte tijd later.

Als eerbetoon aan zijn vader liet de nieuwe keizer Hendrik III samen met de toenmalige bisschop Bernold een kruis van kerken bouwen rondom de Dom waar het hart en de ingewanden van de overleden keizer waren begraven. Zo konden ook toen de werklieden weer aan de slag en dankzij hun vakbekwaamheid was Utrecht ruim tien jaar later enkele prachtige religieuze gebouwen rijker. Dat kerkenkruis werd namelijk gevormd door de Janskerk in het noorden, de Pieterskerk in het oosten en de Paulusabdij inclusief kerk in het zuiden. Ze zouden alledrie omstreeks 1050 worden gewijd. In 1085 zou nog

< Tijdens recent bouwhistorisch onderzoek werd een grote dertiende-eeuwse spitsboog ontdekt die samen met twee andere bogen een ingangspartij van de kapittelzaal hebben gevormd.

> In de jaren vijftig van de twintigste eeuw werd tijdens een verbouwing de zuidelijke transeptmuur van de gesloopte kerk van de Paulusabdij teruggevonden. De gevel is sinds die tijd te bewonderen vanaf de Hofpoort aan de Nieuwegracht.

in het westen de Mariakerk verrijzen en daarmee was het Utrechtse kerkenkruis compleet.

Verborgene sporen

Nog steeds zijn de Janskerk en Pieterskerk als stille getuigen van dit eerbetoon terug te vinden in het Utrechtse straatbeeld. En van de in de negentiende eeuw gesloopte Mariakerk is nog de kloostergang bewaard. Maar van de Paulusabdij werden langzamerhand alle zichtbare sporen uitgewist, toen het complex enkele jaren na de reformatie van 1580 in gebruik werd genomen als Hof Provinciaal en later als arrondissementsrechtbank. Maar het religieuze verleden bleef nog wel degelijk aanwezig in de muren van het gebouw. Tijdens een grote verbouwing in de jaren vijftig van de twintigste eeuw kwamen dan ook verschillende resten van het abdijgebouw in het zicht. Zo bleek de zuidelijke muur van het transept van de abdijkerk nog grotendeels aanwezig. Vanaf de Hofpoort aan de Nieuwegracht is deze indrukwekkende gevel sinds die tijd weer te zien. Met de andere aangetroffen restanten van de voormalige Paulusabdij werd minder goed omgesprongen. Veel werd gesloopt en wat er verder nog over was, verdween achter voorzetwanden. Toen in 2000 de rechters naar een nieuw onderkomen verhuisden, werd er ter voorbereiding van de aanstaande verbouwing door de gemeente Utrecht een bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd. Ook ditmaal kwamen er restanten van de abdij tevoorschijn, waaronder een vijftiende-eeuwse

onderaardse gang van vier meter lengte die twee kloostervleugels met elkaar had verbonden. Ook werd er een grote natuurstenen spitsboog uit 1253 aangetroffen, die samen met twee andere spitsbogen een arcade had gevormd als de entree van een monumentale kapittelzaal. Uit het onderzoek bleek dat nog veel muren behouden waren. Ruim de helft van het huidige hoofdgebouw bleek nog middeleeuws te zijn en kan daarmee tot een van de grootste middeleeuwse objecten van de stad worden gerekend.

Sporen als museale objecten

Het huidige gebouw heeft voor een belangrijk deel haar uiterlijk te danken aan een grondige verbouwing uit 1837-1838 toen stadsarchitect C. Kramm een neo-classicistische gevel ontwierp met een zandstenen entree met zuilen van de Toscaanse orde. Bij die verbouwing werden echter de laatste zichtbare sporen van de abdij verscholen achter een dikke pleisterlaag. Ook de zestiende-eeuwse hoofdpoot in renaissancestijl is bij de verbouwing van 1838 gesloopt. Met de verbouwing van 1954-1961 en die van de afgelopen jaren is het klooster verleden weer in het zicht gebracht. De grote dertiende-eeuwse spitsboog is nu onderdeel van de museale opzet van Het Utrechts Archief, dat hier sinds de zomer van 2008 een bezoekerscentrum heeft. De plaats van de zestiende-eeuwse hoofdpoot is in het plaveisel van de Korte Nieuwstraat aangegeven.

6 Rondom de Nieuwe Kamp

Stadsboeren en geestelijken

Hoe hoger de Domtoren tijdens de bouw in de veertiende eeuw werd, des te mooier zal het uitzicht zijn geweest dat de werklieden vanaf de houten steigers hadden. Zo zullen ze een mooi zicht hebben gehad op het veelal nog lege land rondom de stad, waar her en der wat gehuchtjes lagen en een enkele kloosterkerktoren boven de horizon uitstak. Maar ze zullen ook een mooi zicht hebben gehad op de middeleeuwse stad zelf, die omstreeks 1122 een stadsomwalling had gekregen. In de loop van de dertiende en veertiende eeuw werd deze omwalling vervangen door een hoge, bakstenen stadsverdediging met tientallen torens en aan elke zijde van de stad een poort.

Tegen de binnenzijde van die ommuring aan, lag tot ver in de late middeleeuwen een groene en open strook land, dat veelal in gebruik was als agrarisch land. Daar weidden de stadse boeren hun vee en verbouwden zij hun gewassen. Land dat vooral tijdens belegeringen zijn diensten kon bewijzen als de aanvoer van voedsel door vijandelijke legers was afgesneden.

Broeders en zusters op de kamp

Eén van die gebieden lag rond de Nieuwe Kamp. Uit verschillende archeologische onderzoeken is duidelijk geworden dat het terrein en zijn directe omgeving nog lang na de stadsomwalling een landelijk karakter had. Ook de straatnamen Oude Kamp en Nieuwe Kamp verwijzen daar naar, want 'Camp' was een benaming die

^ In 2005 werd in de beerput van het voormalig Birgittenklooster een gouden ring uit omstreeks 1500 gevonden. Op de ring staat het gelaat van Christus met de doornenkroon met aan de ene zijde de zegenende hand van God en aan de andere kant een duif die de Heilige Geest symboliseert.

werd gebruikt voor een groot onbebouwd gebied binnen een omsloten stad. Waarschijnlijk was er zowel voor het vee als voor de gewassen voldoende water aanwezig, want uit archeologisch onderzoek dat in 2005 bij de Nieuwe Kamp is uitgevoerd, werd duidelijk dat hier in de eerste eeuwen na de aanleg van de stadsomwalling een natuurlijke waterloop heeft gelegen.

Of het land intensief gebruikt werd, is overigens maar de vraag, want er zijn maar weinig sporen van menselijke activiteit uit die tijd gevonden. Dat veranderde omstreeks 1360 toen de broederschap van 'Maria in den Wijngaard' van het kapittel van Oudmunster toestemming kreeg een

< Leeuwenbergh, dat nu als de kleine zaal van Vredenburg fungeert, is oorspronkelijk gebouwd als ziekenhuisje voor pestlijders. Tijdens archeologisch onderzoek in 2007 werd er een ingenieus en hygiënisch afvoersysteem voor de toiletten ontdekt. De uitwerpselen werden namelijk door het regenwater afgevoerd om besmetting zoveel mogelijk te voorkomen.

> Delen van het fundament van de Driekoningenkapel aan de Brigittenstraat.

> Archeologen onderzoeken een kuil op het onderzoeks-terrein bij de Nieuwe Kamp in 2005.

armengasthuis te bouwen. Tien jaar later zou daar een kapel worden bijgebouwd. Vanaf 1407 was er ook een zusterschap gevestigd op het terrein, waardoor langzaam maar zeker het agrarische karakter van het gebied verdween.

Uit het onderzoek van 2005 is duidelijk geworden dat de eerste stenen kloostergebouwen aan het eind van de veertiende eeuw gebouwd zijn. Daarbij vormde de waterloop waarschijnlijk nog wel een obstakel, maar rond 1400 werd de al vrijwel dichtgeslibde waterloop dichtgegooid, geëgaliseerd en kort daarop bebouwd. Toen in 1484 de zusters toetraden tot de kloosterorde die was opgericht door Birgitta van Zweden, vond er een grote eigendomsruil plaats tussen de broederschap en de Birgitiessen. De kapel aan de huidige Brigittenstraat hoorde vanaf dat moment bij de broederschap en werd om onduidelijke redenen omgedoopt tot Driekoningenkapel. In 2005 zijn in de kelders van Brigittenstraat 5 en 7 nog delen van het fundament teruggevonden.

Middenin de stad

Net als voor alle andere kerken en kloosters in de stad, had de reformatie van 1580 ingrijpende gevolgen voor de twee religieuze gemeenschappen rondom de Nieuwe Kamp. De broeders moesten hun klooster verlaten. De Birgitiessen hoefden weliswaar niet meteen te vertrekken, maar er mochten geen nieuwe zusters meer intre-

den, waarop het einde van de gemeenschap in zicht was. Het grondgebied en de gebouwen werden door de stad in bezit genomen. En dat kwam het stadsbestuur wel zo goed uit, want tijdens de Tachtigjarige Oorlog zou onder meer de Driekoningenkapel worden ingericht als noodhospitaal om de vele gewonden te kunnen verzorgen.

Toen het hospitaal in 1633 werd opgeheven, werden de voormalige kloosterbezittingen verkocht. Zoals gebruikelijk werden de grote gebouwen in delen verkocht, waarbij de kopers verplicht waren om inpandig scheidingmuren te bouwen op de eigendomsgrens. Een aantal kloostergebouwen veranderde zodoende in woonhuizen. Ook de Driekoningenkapel werd in 1636 in tweeën gedeeld en verbouwd. Helaas zullen er ook kloostergebouwen gesloopt zijn. In 1643 besloot het stadsbestuur om enkele nieuwe straten in het gebied aan te leggen, waaronder de huidige Nieuwe Kamp.

Daarmee veranderde het land op die plek voorgoed van karakter. Met de vele huizen die er later nog werden gebouwd, en de komst van de drukkerij van A.W. Bruna aan het begin van de twintigste eeuw, viel er van de aanvankelijke landelijkheid nog maar weinig te bespeuren. Vreemd is dat niet, want met de bouw van de vele negentiende- en twintigste-eeuwse stadswijken lag de Nieuwe Kamp allang niet meer aan de rand van de stad, maar er midden in.

7 Rondom het Nicolaaskerkhof

Meanderende rivieren

Rivieren zijn niet weg te denken uit het Utrechtse verleden. Zonder de Rijn en de Vecht hadden de Romeinen nooit een fort gebouwd op wat tegenwoordig het Domplein is. En in dat geval had de Angelsaksische zendeling Willibrord ook nooit aan het eind van de zevende eeuw koers gezet naar dat voormalige legerkamp om daar een kerkelijk centrum te stichten. Zonder het rivierwater was ook nooit de handel van de grond gekomen waar het middeleeuwse Utrecht zo welvarend door is geworden. Kortom, zonder de grote rivieren was Utrecht nooit geworden wat het is.

Toch zijn er nog veel vragen over waar die rivieren nu precies hebben gestroomd. Op veel plaatsen zijn er weliswaar sporen van rivierbeddingen gevonden, maar om deze verschillende stukken op een juiste manier aan elkaar te knopen, valt nog niet mee. In een poging meer helderheid te krijgen over de loop van de Utrechtse rivieren vindt er op dit moment een promotieonderzoek plaats aan de faculteit Geowetenschappen van de Universiteit Utrecht. Eén van de bronnen van dat onderzoek wordt gevormd door de tientallen rivierwaarnemingen die tijdens archeologisch onderzoek in Utrecht zijn gedaan.

Aan een riviersplitsing

Hoeveel onzekerheid er over de Utrechtse rivierlopen ook moge zijn, duidelijk is in ieder geval dat het gebied rondom de Nicolaaskerk lange tijd aan de Rijn heeft gelegen. In de jaren tachtig van de vorige eeuw gingen de archeologen er nog vanuit dat de meest zuidelijke bocht van de Oudegracht, ter hoogte van de Twijnstraat, ooit een oude rivierbocht van de Rijn was. Maar onderzoek heeft uitgewezen dat de loop iets meer naar het zuidoosten moet worden gezocht, en wel op de plaats waar tegenwoordig het zuidelijke deel van de stadsbuitengracht te vinden is. Ongeveer op diezelfde plek, maar dan iets meer ten zuidoosten van het Nicolaaskerkhof, splitste de Vecht zich af van de Rijn om na een grote, ruime bocht iets ten noorden van de stad weer uit te komen, waarna de rivier al slingerend naar het noorden verdween.

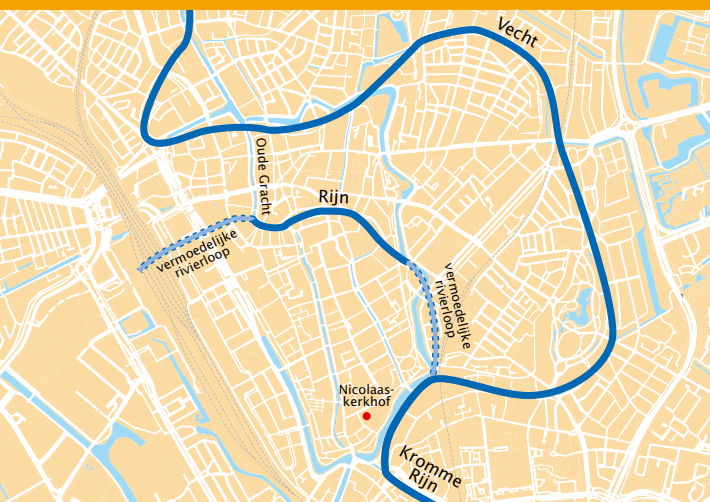
Het wat hoger gelegen gebied, vlakbij die riviersplitsing zal een goede plek zijn geweest om te wonen. Maar wanneer de eerste mensen zich op of rondom het Nicolaaskerkhof vestigden, is niet bekend. In de nabije omgeving zijn wel bewoningssporen uit de Romeinse tijd gevonden, zoals bij de Eligenstraat, de Vrouwjuttenthof en meer naar het zuiden bij de Oosterkade. Het is mogelijk dat dit ook het geval was op of rondom het Nicolaaskerkhof. Eeuwen later ontstond er in ieder geval een nederzetting met waarschijnlijk een agrarisch karakter. Tot wanneer die bewoning teruggaat, is onduidelijk maar het gehucht was er in ieder geval al voordat de stads-

< Toen er tijdens bouwhistorisch onderzoek in 2000 ruim anderhalve meter grond uit de kazematten van het zestiende-eeuwse bastion Zonnenburg werd verwijderd, bleken de oorspronkelijke kanons- en musketgaten in de kazematten nog aanwezig te zijn.

> Bij verschillende archeologische onderzoeken rondom de Nicolaaskerk zijn er tufstenen sarcofagen gevonden. In de hier afgebeelde twaalfde-eeuwse sarcofaag, die in de zomer van 1978 werd opgegraven, bleken twee mensen te zijn begraven.

>> Tijdens de vervanging van enkele stadsverwarmingsbuizen kwam er bij de Wijde Doelenstraat in 2005 een deel van een middeleeuws keienstraatje tevoorschijn.

√ Het gebied rondom het huidige Nicolaaskerkhof lag vanaf de Romeinse tijd tot aan het begin van de twaalfde eeuw vlakbij de splitsing tussen de Rijn en de Vecht.

grenzen van 1122 werden bepaald. Iets eerder al, omstreeks 1100, werd er één van de vier parochiekerken van de middeleeuwse stad gebouwd: de Nicolaaskerk.

Utrecht verdedigd

Op verschillende plaatsen ten zuiden van het Nicolaaskerkhof zijn in de afgelopen jaren resten van de Utrechtse stadsverdediging aangetroffen. En dan met name van de dertiende- of veertiende-eeuwse bakstenen stadsmuur, die wel een meter of negen hoog geweest moet zijn. Toen vanaf de vijftiende eeuw de vuurwapens hun intrede deden, bleek deze hoge muur echter vrij kwetsbaar voor het kanonsvuur. Want al duurde het soms enkele dagen,

uiteindelijk bezweek elke bakstenen muur onder het geweld van de zware kanonskogels. Om een beter antwoord te kunnen geven op dit nieuwe wapen, werd in de zestiende eeuw de Utrechtse stadsmuur verlaagd en verstevigd met een aarden wal tegen de binnenzijde, die indien de bakstenen muur het zou begeven altijd nog de kogels kon opvangen. Om het kwetsbare zuidelijke deel van de stad goed te kunnen verdedigen - daar kwamen namelijk de belangrijke water- en landwegen bij elkaar - werd naast de verlaagde en verstevigde muur ook een nieuwe, meer solide Tolsteegpoort gebouwd. Om het werk te vervolmaken kwamen er ook drie bastions in het water te liggen, van waaruit met kanonnen flankvuur langs de stadsmuren gegeven kon worden. Tijdens bouwhistorisch onderzoek in het jaar 2000 bleek dat met name bastion Zonnenburg na ruim 450 jaar in nog vrijwel originele staat verkeert. Het is daarmee een unicum in Europa. Ook van het bastion Manenburg dichtbij het Nicolaaskerkhof is nog een belangrijk deel bewaard gebleven, zoals de kazematten waar de kanonnen stonden opgesteld. In de negentiende eeuw werd de stadsverdediging afgebroken en omgetoverd in een prachtig plantsoen. Maar soms komt nog even dat robuuste stadsverleden aan de oppervlakte. Zoals in 2004 toen bij de Wijde Doelen een middeleeuws straatje werd blootgelegd, dat in de veertiende eeuw onder aan de stadsmuur had gelopen. Toen in 1543 de oude muur door een iets meer naar het zuiden gelegen muur werd vervangen, verdween het straatje onder de aarden wal, om vervolgens 460 jaar later weer zorgvuldig opgegraven te worden door de Utrechtse archeologen.

8 Rondom het regulierenklooster

Monniken, wezen en elektrische gitaren

^ Op deze tekening van Cornelis Ouboter van der Griendt (circa 1750-1850) steekt de toren van het voormalige regulierenklooster nog boven de huizen uit. De toren zou in de negentiende eeuw gesloopt worden. Het gebouw links van het pand dat in de brand staat, was onderdeel van het voormalige klooster.

Overall in het middeleeuwse Utrecht klonken de gebeden en gezangen van de geestelijken. Maar wie de straathoek omsloeg, kon ineens midden in de bedrijvigheid van de stad staan. Zo moet het ook geweest zijn rond het regulierenklooster dat in de late dertiende eeuw dichtbij de graanmarkt op de Oudegracht, die lag tussen de Haverstraat en de Weesbrug, werd gebouwd. Achter de grachtenpanden stak de ranke Romaanse toren van het klooster boven de huizen uit. En wie ergens in de veertiende eeuw in die toren klom en over de stad uitkeek, zag beneden zich de gracht met de schepen en de zakken dragers die het kostbare maar zware graan op hun rug torsten. In de verte was de in aanbouw zijnde Domtoren te zien en meer naar het westen de Buurkerk en de Mariakerk. Vlak onder de toren lag het kloosterterrein dat vanaf de grachtenhuizen doorliep tot aan de Springweg. Daar stonden de bijgebouwen van het klooster, waarvan een aantal kort na de reformatie van 1580 werd verbouwd tot de Myropskameren, waar armen uit de stad konden wonen. Iets meer naar het noorden was, eveneens aan de Springweg gelegen, het 'sieckhuys' van het klooster. Onderaan de toren stond de kloosterkerk en iets meer

naar het zuiden de pandhof of kloostergang, die vanaf de Oudegracht toegankelijk was. Tegen de westzijde van de kloostergang lag het hoofdgebouw van het complex, waar onder meer de refter (eetzaal) en de slaapzaal te vinden waren.

Kinderstemmen in een klooster

Wie aan het eind van de zestiende eeuw op de toren stond, had weliswaar nog grotendeels hetzelfde uitzicht, maar het kloosterterrein was sinds de reformatie in 1580 door de monniken verlaten. In plaats daarvan klonken er kinderstemmen, omdat in 1582 het leegstaande kloostercomplex was betrokken door het Burgerweeshuis, dat daarvoor te vinden was in het Sint-Elisabethgasthuis aan de Lange Elisabethstraat. Aanvankelijk werd er aan de voormalige kloostergebouwen maar weinig veranderd, maar in de loop der jaren werden ze beter aangepast aan hun nieuwe functies. Zo werd de zolder van het hoofdgebouw verbouwd tot jongensslaapzaal. Tijdens een bouwhistorisch onderzoek in 1990 bleek de afte-

kening waar de bedsteden van de weesjongens hadden gestaan nog als duidelijke sporen aanwezig. Onderin het hoofdgebouw werd de regentenzaal ingericht, waar de bestuurders van het weeshuis op gezette tijden konden overleggen. De bakkerij van het klooster kwam in een huis (Springweg 102A) dat in 1415 aan het klooster was geschonken, en waar vandaag de dag een kinderopvang is gehuisvest.

Dansen op middeleeuwse graven

In dit complex, dat in 1925 door de Nederlandsche Vereniging van Spoor- en Tramwegpersoneel werd betrokken en tegenwoordig grotendeels in gebruik is als pop-concertzaal Tivoli, zijn nog veel sporen van het verleden terug te vinden. Zo zijn er nog grote delen van de oude kloosterkerk in de muren van de concertzaal bewaard gebleven. En de lange gang die de ingang van Tivoli is, heeft nog de vorm van de zuidelijke gang van de pandhof. Ook de regentenzaal van het weeshuis en enkele bijgebouwen zijn nog aanwezig. Net als het binnenterrein dat nu een verstilde plek vormt tussen de Springweg en de Oudegracht. De zuidelijke grens van het kloosterterrein wordt tegenwoordig aangegeven door resten van zuilen, die zijn aangekocht voor de restauratie van de Domtoren maar niet helemaal zijn gebruikt. En dan zijn er nog de middeleeuwse graven onder de kerkvloer, waar de bezoekers op dansen tijdens de vele concerten.

Bank van Lening

De laatgotische poort aan de Springweg 102 is een spoor dat verwijst naar het oude Sint-Elisabethgasthuis. De regenten besloten namelijk in 1611 dat de poort van het oude weeshuis verplaatst moest worden naar het onderkomen bij de Springweg. Alle onderdelen werden één voor één gemerkt waarna de poort op het Achter Clarenburg werd afgebroken om hem even later weer aan de Springweg in elkaar te zetten. Een ander pand dat naar het weeshuisverleden verwijst, is het Pandhuis (Zwaansteeg 11). Dit middeleeuwse graanpakhuis werd in de zeventiende eeuw in gebruik genomen als Bank van Lening. Utrechters die in financiële nood verkeerden konden daar hun goederen in onderpand geven om ze in rooskleuriger tijden weer, zij het tegen een hoger bedrag, terug te kopen. Gebeurde dat niet, dan werden de goederen na bepaalde tijd geveild. Een mooie inkomstenbron dus voor het weeshuis. Sinds 1989 zijn de Utrechtse archeologen en bouwhistorici in het Pandhuis gehuisvest.

^ ^ Het van oorsprong middeleeuwse graanpakhuis, dat later het Pandhuis van het weeshuis werd, huisvest sinds 1989 de Utrechtse archeologen en bouwhistorici. (Aquarel van D.A. Soekana)

^ Het bovenste deel van de laatgotische poort aan de Springweg.

∨ Het dertiende-eeuwse regulierenklooster werd in 1582 betrokken door het Burgerweeshuis. Daartoe werd het complex langzaam maar zeker aangepast aan de nieuwe functie. Deze tekening van bouwhistoricus Frans Kipp geeft de situatie van omstreeks 1671 weer, gezien vanaf het binnenterrein bij de Springweg.

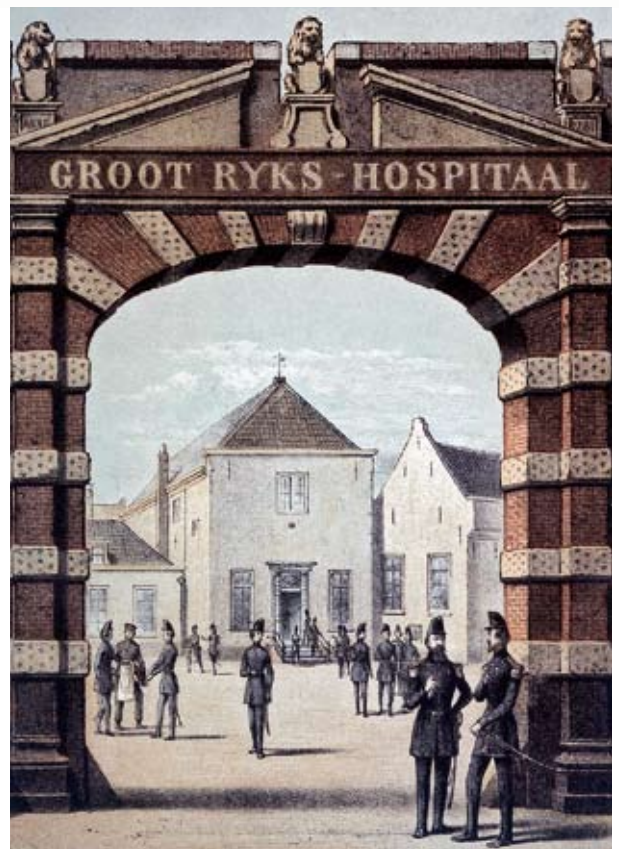
9 Rondom het Duitse Huis

Ridders op een Romeins grafveld

Dat archeologisch onderzoek vaak onvoorspelbare vondsten oplevert, werd weer eens duidelijk tijdens de opgraving die in 2007 net ten zuiden van het Duitse Huis werd uitgevoerd. Al jaren waren de Utrechtse archeologen op zoek naar de Romeinse grafvelden die rondom het legerkamp (castellum) op het Damplein gelegen moeten hebben. In de 250 jaar dat de Romeinse soldaten daar gelegerd waren, moeten er al snel enkele honderden, of misschien zelfs wel enkele duizenden mensen in de buurt van het legerkamp zijn begraven. Maar van de Romeinse dodenakkers ontbrak elk spoor.

Tot 2007 dus, toen tot grote verbazing van de onderzoekers er op een middeleeuws kloosterterrein ineens Romeinse urnen in het zicht kwamen. Aan de hand van het meegegeven aardewerk konden drie van de acht gevonden graven gedateerd worden tussen de jaren 40 en 70 na Chr. Deze mensen waren dus gecremeerd in de periode dat het castellum er nog maar net stond. Misschien hadden ze zelfs nog geholpen het fort te bouwen. En als dat inderdaad het geval was, waren dus de stoffelijke resten van de allereerste Utrechtse gevonden. Uit de andere aangetroffen graven kon worden afgeleid dat het grafveld voor langere tijd in gebruik is geweest. Zo kwam er een kinderskeletje uit het zand tevoorschijn, dat ergens tussen 180 en 275 na Chr. ter aarde moet zijn besteld. Uit de grafgiftten die het ongeveer zes maanden oude kindje had meegekregen, sprak duidelijk het verdriet dat de ouders gehad moeten hebben. Zo stonden er drie kleine aardewerken potjes in het graf, waar misschien wel voedsel in

^ De poort aan de Springweg die toegang gaf tot het terrein rondom het Duitse Huis in de tijd dat hier het militair hospitaal was gevestigd. De voorgevel van het middeleeuwse complex werd rond 1700 afgeknot, maar is kortgeleden weer in ere hersteld.

< < Deze grafgraven werden aangetroffen in het graf van een kindje van ongeveer zes maanden. Het kindje zal ergens tussen 180 en 275 na Chr. zijn begraven.

< De nog originele veertiende-eeuwse sporen kap van het Duitse Huis werd tijdens de restauratie geheel hersteld.

> De gevels van het Duitse Huis na de restauratie.

gezetten heeft. Ook had het kindje een amulet meegekregen dat bestond uit vier kleine symbolische voorwerpen. De mooiste daarvan was een ijzeren ring met een glazen steentje waarop een engeltje (cupido) op een dolfin was gegraveerd. Deze voorstelling stond in die tijd symbool voor een goede overgang van de overledene naar het hiernamaals. Ouderliefde die ruim 1800 jaar later nog steeds het hart raakt.

Militairen in een klooster

Zonder het te weten, bouwden de ridders en priesters van de 'Hospitaalorde van St.-Marie der Duitsers' hun klooster dus ruim duizend jaar later bovenop een Romeins grafveld. Op hun beurt zouden deze middeleeuwse geestelijken ook weer veel sporen nalaten. En dan niet alleen in de grond van het kloosterterrein, maar vooral ook in de mortel en steen van het prachtige kloostergebouw dat zij in 1348 bouwden.

Aan de hand van de uitkomsten van het bouwhistorisch onderzoek, dat in de jaren negentig van de twintigste eeuw door de gemeente Utrecht is uitgevoerd, kan zowel de oorspronkelijke opzet van het kloostergebouw worden gereconstrueerd als alle veranderingen die de geestelijken in de loop der eeuwen nodig achtten. Ook de sporen van de verwoestende werking van de wervelstorm uit 1674 zijn duidelijk aan het kloostercomplex af te lezen. Van de zwaar beschadigde kloosterkerk bleef

namelijk alleen de sacristie behouden. Maar wie goed kijkt, kan daar de aanzet van de kerkgewelven nog steeds zien zitten. Het zijn de littekens die het kloostergebouw in de loop der eeuwen heeft opgedaan. Ook de grote veranderingen die werden doorgevoerd toen het gebouw als militair hospitaal in gebruik werd genomen, zijn duidelijk afleesbaar. Dat gebeurde in 1811 toen de toenmalige Franse regering het gebouw opeiste en de Ridderlijke Duitse Orde moest uitwijken naar een pand aan de Nieuwegracht. Tijdens het bewind van koning Willem I van het in 1813 opgerichte Koninkrijk der Nederlanden zou die functie worden gehandhaafd en zou bovendien het voor die tijd zeer moderne hospitaalgebouw langs het Geertebolwerk worden gebouwd.

Toen in 1990 het militair hospitaal naar de Uithof verhuisde, nam na een grote restauratie de Duitse Orde in 1995 weer haar intrek in het vijftiende-eeuwse Commandeurshuis op de hoek van de Springweg en de Walsteeg. De overige gebouwen van het complex zijn sinds 1999 in gebruik bij Grand Hotel Karel V. Een naam die overigens verwijst naar de jaren 1546 en 1547 toen keizer Karel V in het Duitse Huis logeerde. Tijdens de restauratie is de veertiende-eeuwse gotische trapgevel van het hoofgebouw, die in 1700 werd afgeknot, weer in ere hersteld. En daarmee heeft het Duitse Huis weer de allure, zoals de ridders het in 1348 bedoeld hadden.

10 Rondom het Domplein

Het hart van de Utrechtse geschiedenis

Als het mogelijk zou zijn de geluiden uit het verleden nog een keer te horen, dan zou op het Domplein een wonderlijke kakofonie weerklinken. Bevelen van Romeinse legeraanvoerders, vermengd met serene Latijnse gezangen van middeleeuwse geestelijken. En kerkklokken die oproepen voor de eredienst, overschreeuwd door de beeldenstormers die met veel kabaal het interieur van de Domkerk aan puin slaan. Maar ook de ontelbare hamerslagen van de beeldhouwers of het gesteun van de werklieden die de zware natuurstenen pilasters hoog de Domtoren in moeten hijsen, zouden te horen zijn. Net als het aanzwellende gehuil van de wervelstorm die in 1674 het schip van de gotische

Dom fataal zou worden. Een kakofonie kortom waarin de gehele Utrechtse geschiedenis voorbij zou komen, want in de afgelopen tweeduizend jaar is het maar weinig echt stil geweest op het Domplein.

Kakofonie van sporen

Die hele Utrechtse geschiedenis ligt ook opgestapeld in de grond onder het Domplein. En wie denkt dat de tijdslagen daar keurig chronologisch liggen opgestapeld, komt bedrogen uit. Want ook de Romeinse, middeleeuwse en latere bewoning vormen veelal een 'kakofonie' van sporen,

^ ^ Door middel van een geheimzinnige lichtlijn is sinds kort te zien waar de muur rondom het Romeinse castellum heeft gestaan. Het is één van de projecten van Initiatief Domplein om de geschiedenis van het Domplein beter zichtbaar te maken voor het publiek.

^ Uitsnede van een anoniem vijftiende-eeuws drieluik waarop nog het Romaanse schip tussen het gotische koor en de Domtoren toren is te zien.

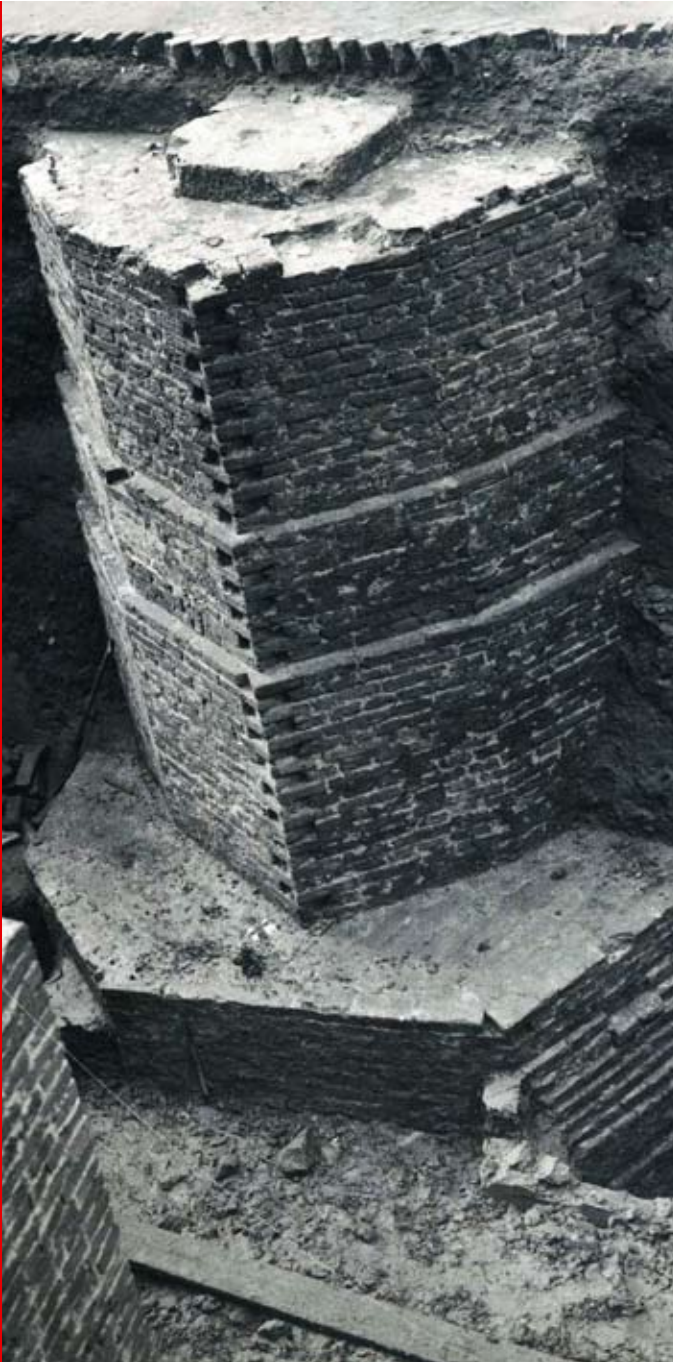
< Archeologische opgraving op het Domplein in 1936.

waardoor archeologie vaak niet veel meer is dan het ontwarren van de tijd. Zo gaan de oudste sporen op het Domplein terug tot de jaren veertig van de eerste eeuw, toen de Romeinen daar een fort (castellum) bouwden op de zuidelijke oever van de Rijn. De torens en barakken van dat castellum, dat de naam Traiectum kreeg en verwees naar een doorwaadbare plaats of brug over de Rijn, waren oorspronkelijk gebouwd van hout. Dat gold ook voor het hoofdgebouw, de principia, dat vrijwel midden in het fort lag. Om het legerkamp lag een aarden wal met een droge gracht er omheen. In het begin van de derde eeuw werd de wal vervangen door een tufstenen muur. Ook de principia werd in die tijd uit deze steen opgetrokken en

tegelijkertijd werd het fort vergroot van 145 bij 88 meter tot 152 bij 124 meter. De afmetingen van dat derde-eeuwse castellum zouden bepalend zijn voor de ontwikkelingen in al de daaropvolgende eeuwen. Want zowel alle kerken, als de Domtoren en alle andere geestelijke en keizerlijke gebouwen die op het Domplein zouden verrijzen, werden binnen de muren van dit castellum gebouwd.

Kwetsbaar bodemarchief

Hoewel het Domplein het hart van de Utrechtse geschiedenis is, herbergt het nog veel geheimen. Deels komt dat

^ Binnenkort zullen ook enkele pijlers van het in 1674 ingestorte schip van de Domkerk voor het publiek zichtbaar worden gemaakt. Deze foto is gemaakt tijdens archeologisch onderzoek in 1949.

> In 1993 werden de fundamenteën onderzocht van de vroeg-middeleeuwse Heilig Kruiskapel. Van de kapel, die in 1826 werd gesloopt, is nog steeds niet precies bekend wanneer hij gebouwd werd.

doordat er sinds de jaren twintig van de vorige eeuw maar vijf procent van het gehele oppervlak is onderzocht. Daarbij komt dat bij die eerste onderzoeken er vooral aandacht was voor het Romeinse verleden, waardoor de middeleeuwse sporen niet of nauwelijks zijn bekeken. Daardoor zijn er met name rond de vroegmiddeleeuwse geschiedenis van het Domplein nog veel onbeantwoorde vragen. Zo is uit historische bronnen bekend dat de Angelsaksische zendeling Willibrord aan het begin van de achtste eeuw op het Domplein een zevende-eeuws kerkje herstelde en daarnaast nog een nieuwe kerk bouwde. Maar waar deze aan Sint-Maarten en Sint-Salvator gewijde kerken hebben gestaan, is nog steeds onbekend.

Om deze en andere vragen goed te kunnen beantwoorden, zou eigenlijk het hele Domplein archeologisch onderzocht moeten worden, maar dat is niet mogelijk omdat het plein een archeologisch rijksmonument is. En dat is maar goed ook. De sporen die daar in de grond liggen, kunnen namelijk maar een keer worden geraadpleegd en de kans is groot dat toekomstige archeologen veel betere onderzoeksmiddelen hebben dan die van vandaag de dag. Zo hebben de huidige archeologen alweer veel betere onderzoeksmiddelen tot hun beschikking dan hun voorgangers van vijftig jaar geleden. Zeker bij een zo belangrijk maar kwetsbaar bodemarchief als op het Domplein is dus voorzichtigheid geboden en is geduld een schone zaak.

Om toch een beter inzicht te krijgen in de geschiedenis van het Domplein is de gemeente Utrecht bezig al het gedane onderzoek te inventariseren en te digitaliseren. Zo blijken de twintigste-eeuwse onderzoekers verschillende meetsystemen te hebben gebruikt. Door alle tekeningen de juiste geografische coördinaten mee te geven, kunnen de oude bewoningssporen die in de verschillende onderzoeken zijn aangetroffen veel beter aan elkaar gekoppeld worden. En dat kan wel eens veel helpen om de tijd die sinds de Romeinen op het Domplein verstreken is, beter te ontwarren.

Archeologen onderzoeken in 2006 de sporen van het kampdorp, dat lag naast het Romeinse castellum op de Hoge Woerd in De Meern.

Illustratieverantwoording

Sectie Cultuurhistorie, gemeente Utrecht:

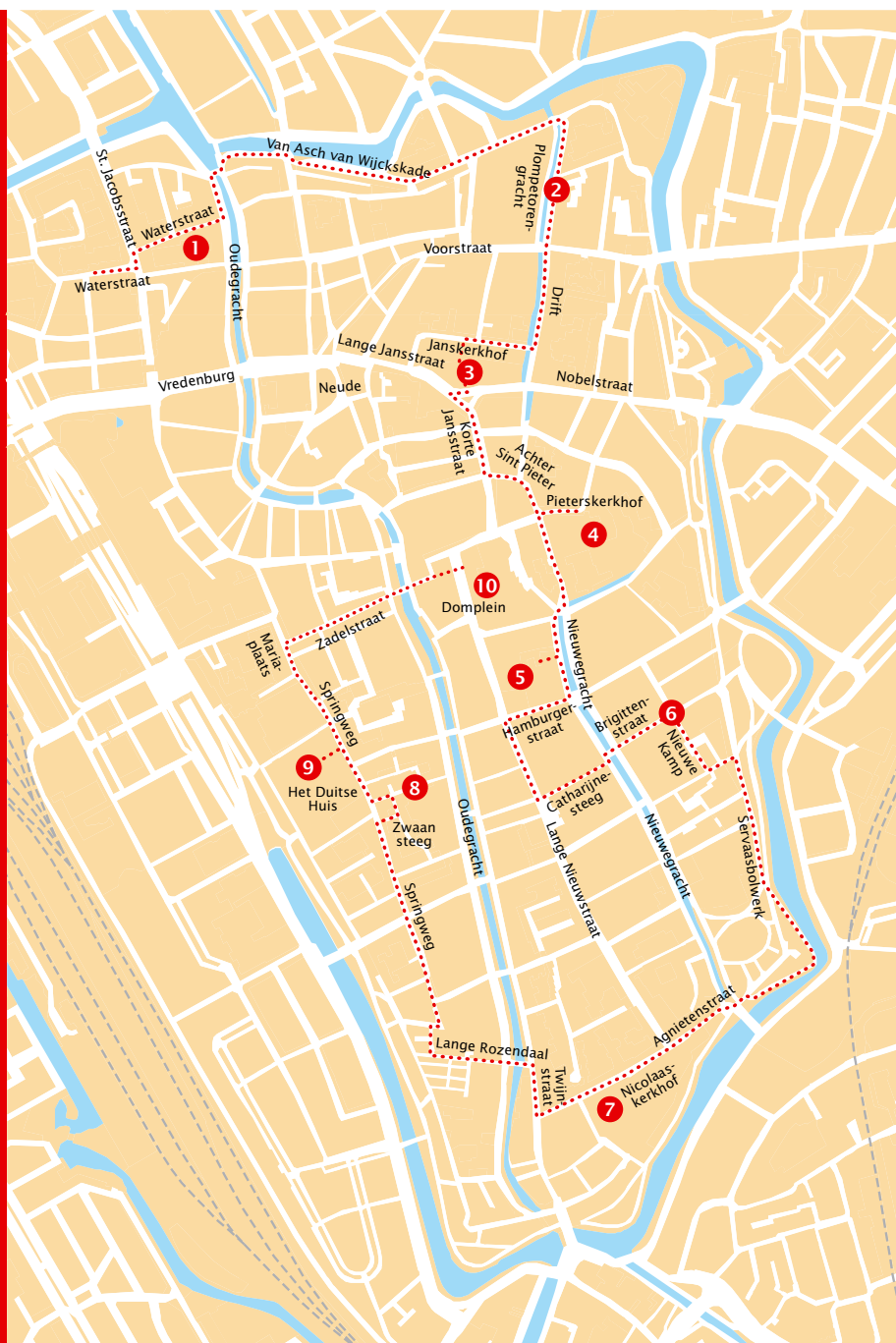
omslag, 2 (inzet), 5, 6, 7, 8 (onder), 9 (rechts), 10, 12 (links), 14, 15, 16 (inzet), 17, 21 (boven), 21(onder), 22 (boven), 23, 24, 25 (onder), 26 en 27.

Het Utrechts Archief:

2, 4, 7 (rechts), 8 (boven), 9 (links), 11, 12 (rechts), 13, 14 (rechts), 16 (boven), 20, 21 (midden) en 21 (onder).

Centraal Museum:

25 boven.

Routekaart

- 1 Jacobikerk
- 2 Plomperegracht
- 3 Janskerk
- 4 Pieterskerk
- 5 Paulusabdij
- 6 Nieuwe Kamp
- 7 Nicolaaskerkhof
- 8 Het reguleren klooster
- 9 Duitse Huis
- 10 Domplein

Colofon

Uitgave

Gemeente Utrecht,
StadsOntwikkeling, Stedenbouw en Monumenten

Tekst

René de Kam, StadsOntwikkeling

Vormgeving

Hans Smeijsters, Utrecht

Drukker

De Groot Drukkerij bv, Goudriaan

Datum

September 2008

Meer informatie

Afdeling Stedenbouw & Monumenten

Telefoon 030 - 286 3990

E-mail monumenten@utrecht.nl

www.utrecht.nl